

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Ց Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի Ո Յ

(Հ. Վ. Հացունիի Երկրոյ յօդուածին առիւ)

Ք.

ՏԵՐՏՈՒՂԻԱՆՈՍԻ ԱԿՆԱՐԿԱՆԸ ՄԵՆ ՀԱՅՔՆ Է

Հին մտանշակները ՀԱՅՔ ըսելով կը հասկընան ընդհանրապէս ՄԵՆ ՀԱՅՔԸ, և անվիճելի փաստեր կան առ այդ:

1.—Եսայեայ ԼԷ. ՅՏին մէջ կը կարդանք որ երբ Ասորեստանի թագաւորը Սենեքերիմ, նինուէ՛ իր տան մէջ՝ կ'երկրպագէր նեփթաք կուռքին, իր երկու զաւակները, Ազրամէլէք և Սարասար, սպաննեցին զինքն և «ինքեանք զնացին փախստական ի ՀԱՅՍ»:

Եսայեայ երբայերէն բնագիրը փոխանակ օի Հայասի ունի «չերկիրն Արարադայ» (հմտ. Գ. Թգր. ԺԺ. 37): Ս. Գիրքին յոյն թարգմանիչները, երբ Արարային տեղ Արմենիա կը զնեն, անշուշտ շատ լաւ գիտնալով թէ Արարադը կը զտնուի Արմենիայի մէջ, կը հասկընան բուն Հայաստանը, այսինքն ՄԵՆ ՀԱՅՔԸ, և ոչ թէ Փոքրը: Գալով Տերաուգիանոսի այն ալ անտարակոյս ՄԵՆ ՀԱՅՔԻՆ կամ սուրբգրական Արմենիային կ'ակնարկէր երբ Գործք Առաքելոցի ծանօթ համարին (Բ. 8-11) մէջ Դսծախի (Հրէաստան) տեղ կը զնէր Armenia (Հայաստան), Պարթևաց, Մարաց, Իրամացոց, Էւայն, սահմանակից կամ մերձաւոր երկիրներու շարքին: Ասանց այլևայլի, արդէն այս իրարու սահմանակից երկիրներու աշխարհագրական դիրքը ցոյց կուտայ թէ խօսքը ՄԵՆ ՀԱՅՔԻ վրայ է:

2.—Կ'արժէ աչքի առջև ունենալ նաև Սարաբոնի (+24?) աշխարհագրութեան քարտէսներէն ԺԲԴԸ, Armenia et Adjacentes Regionesը, ուր ՄԵՆ Հայքը (Armenia Magna) կը տարածուի լայնութեան 36էն 42 և երկայնութեան 36էն 46 աստիճաններուն վրայ, զուրս յորդելով այդ աստիճանագիծներէն, իսկ Փոքր Հայքը (Armenia Parva) համեմատաբար շատ փոքր երկիր մը կը թնայ ՄԵՆ Հայքի արևմտեան հարաւային ծայրը, լայնութեան 39էն 41 և երկայնութեան 35-38 աստիճաններուն միջև, սեղմուած Կապադովկիոյ և Պոնտոսի մէջտեղ, նոյն իսկ զրկուած Մելիտոնէէն, որ մնացած է Կապադովկիոյ մէջ, և իրբև նշանաւոր քաղաք ունենալով միայն Նիկոպոլիսը:

3.—Փոքր Հայքի աշխարհագրական և քաղաքական կացութիւնը այնպէս էր հին առեկները որ զրեթէ անկախ երկիր մը չեղաւ, և հետեւաբար կարելի չէր որ այդ իսկ պատճառով Հաֆ ըսուած առեկ Փոքրը հասկըցուէր, երբ անդին կեցած էր ՄԵՆԸ:—

Th. Mommsenի սա զիտողութիւնները շատ կարեւոր են Փոքր Հայքի մասին «թէ Պոնտոսի թագաւորութիւնը այս ժամանակներ (ն. Ք. 156-120) որչափ կրցաւ տարածուիլ մինչև Կովկաս և մինչև Եփրատի ակունքը, ճշգրիտ կերպով չի կրնար սահմանուիլ: Բայց այնպէս կ'երեւի թէ իր մէջ առած էր Հայաստանին արևմտեան մասը, զրեթէ Էնաթէկը և Տրվրիկը, կամ փոքր ըսուած Հայքը, իրբև կախում ունեցող սատրապութիւն մը, մինչ ՄԵՆ Հայք և Մոփք առանձին և անկախ թագաւորութիւններ էին:

Դարձեալ, Փոքր Հայք իր այդ կախեալ իշխանութիւնէն ալ զրկուեցաւ և ամբողջական մասը կազմեց Պոնտոսի թագաւորութեան (ն. Ք. 92): Այս կարգադրութիւնը ընողն էր Միհրդատ, սոր շատ սերտ յարաբերութիւն մը հաստատեց ՄԵՆ Հայքի թագաւոր Տրվրանի հետ, իր Կղէսպատրա ազնիկը հարսնութեան տուաւ անոր, և Տրվր-

(1) Strabonis Geographicorum Tabulae XV. Instruxit Carolus Mullerus, Parisiis, M Dccc Lxxx.

բան՝ իր աներոջ օգնութեամբ է որ կարող եղաւ թօթափել Արշակունեաց լուծը և անոնց տեղը բանել Ասիոյ մէջ⁽¹⁾։

Փոքր Հայքի կցումը Պոնտոսի և Կապադովկիոյ շատ սուղի նստաւ ատոր հայութեան, այսինքն պատճառ եղաւ որ օտարանայ կամ այլասերի։ Հակառակ այս իրողութեան Ս. Բարսեղ իբրևե Կապադովկիոյ թեմ, այս Փոքր Հայքին կ'ակնարկէ ՀԱՅԲ բնութիւնը, ինչպէս յայտնի է իր թուղթերէն։

4.—Եւսերիոս կը պատմէ թէ Աղեքսանդրիոյ Դիոնեսիոս եպիսկոպոսը (248-265) ապաշխարութեան վրայ թուղթ մը գրեց Հայոց, որոնց եպիսկոպոսն էր Մեհրուժան.— «Նոյնպէս և առ Հայս վասն ապաշխարութեան, որոց եպիսկոպոս էր յայնժամ Մեհրուժան» (Եւսր. 2. խդ)։

Եւսերիոսի այս վկայութիւնը շատ թանկագինն է և ջոյց կուտայ թէ Լուսաւորչէն յառաջ ոչ միայն քրիստոնէութիւն կայ Հայաստանի մէջ, այլ և կազմակերպեալ եկեղեցի որուն նախնապետութեան գլուխը կը զտնուի Մեհրուժան եպիսկոպոս մը, որ ծանօթ է ժամանակին քրիստոնեայ աշխարհին, և որուն կարեւոր խնդրի մը մասին նամակ կը գրէ Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսը։

Le Quien ինչպէս նաև L. Duchesne, այս Հայքով կ'ուզեն հասկընալ Փոքր Հայքը, առանց սակայն պատմական հիմքի։ Արդհետեւ հոս ալ խօսքը Մեծ Հայքի վրայ է, և այս մասին մեր կողմն ունինք Գեղեցիքը, որ նոյն ինքն Մեհրուժան անունին կոթնելով, կը հաստատէ թէ Եւսերիոսին ակնարկածը Մեծ ՀԱՅԲն է և ոչ թէ Փոքրը։— «Աերաստիոյ, Աերաստագոլոսոյ, Նիկոպոլոսոյ, Սատագալի և Ա(ռաջին) Հայոց եպիսկոպոսանիստ քաղաքաց եպիսկոպոսներու ցանկերը համեմատելով իրարու հետ՝ կը զանենք որ արդէն Գ. Գ. և Ե. դարուց մէջ, յիշեալ տեղեաց առաջնորդք՝ որչափ զիտենք՝ բոլորն ալ յոյն-հռոմէական կամ Աստուածաշնչի բնիկ անուններ կը կրեն. նոյնը կարող ենք բնի նաև Մելիտինէի թեմին համար։ Ապա կը հետեւի աստի, թէ Մեհրուժանայ եպիսկոպոսանիստ քաղաքը պէտք է փնտռել Մեծ Հայոց մէջ. որովհետև «Մեհրուժան» անունն իսկ բնիկ ազգային է և հայկական։ Սոյն անունը կը կրէ նաև այն պարսկամոլ ուրացող Արծրունի իշխանն, որուն համար կ'ըսէ Փաւստոս. «մի ոմն ի նախարարաց մեծամեծացն Մեհրուժան անուն Արծրունի» (Գ. խդ)։ Զուր տեղ փնտաւելի ուրիշ Մեհրուժան մի հայկական հին գրականութեան և պատմութեան մէջ⁽²⁾։

«Յայտնի է թէ սոյն անուն յատուկ և յայտարար է այն հին նախարարական ցեղին, որ Մենեքերիմէն սերեալ կը համարուի։ Արծրունիք կը բնակէին և կ'իշխէին ի բնէ մարտկան Վասպուրականի մէջ, զոր միայն Տիգրան՝ արքայից արքան կամ իր նախարարերէն մին՝ միացուց տէրութեան հետ։ Սոյն հարաւ արեւելեան նահանգը միշտ իրեն առանձին գոյութիւն մ'ունեցեր է քաղաքականօրէն։ Ծառ վերջը, ամիրապետներու ժամանակ, երբ Հայաստան ազատեցաւ արարացոց իշխանութենէն և հաստատուեցան Բագրատունի արխայից արխայ ի նմին ժամանակի կ'իշխէին նաև Արծրունիք Վասպուրականի մէջ՝ իրր անկախ փոքրիկ թագաւորք (reguli) զոր յոյնք՝ իշխան Վասպուրականի կը կոչէին։ Անտարակոյս Մեհրուժան եպիսկոպոսն այլ Արծրունեաց ցեղին շառաւիղ մ'էր։

«Դժբախտարար Ազաթանգեղոսի Հայոց դարձի պատմութիւնն կը լռէ բոլորովին հարաւ արեւելեան կողմերու մասին։ Հաւանականարար այն գաւառներուն դարձն և զեր է Ասորոց կողմէն (Եղեւսիա կամ Մծրին), շատ աւելի կանուխ քան աշխարհին

(1) The History of Rome by Theodor Mommsen, Translated by William P. Dickson, The Popular Edition, London, 1880, III էջ 57-58, և էջ 281, Հմեմ. Th. Reinach, Mithridate Eupator Roi de Pont, Paris, 1890, էջ 78-80։

(2) Զուրմանալի է որ բազմամաս պատմագէտին ուսուցարարներէն վերաբաւ է Ազան Արծրունիին եղբայր Մենքուժան, զոր կը յիշէ Փարսեղիս (Գրգ. սոյ. Վեմեհ. 1891, էջ 206, 286), Արծրունեաց պատմիչ Փոպման ալ ունի Մենքուժան Արծրունի մը (Տոյ. Պեհ. էջ 109)։ Տե՛ս Մենքուժանեան մասին Ferdinand Justi, Iranisches Namenbuch (1895, Marburg), էջ 209։

միւս զլիւսւոր մասն, և այնու միայն կարելի է բացատրել Մերութան եպիսկոպոսին զոյութիւնը վաղ իսկ յամին 250» (Հ. Կեղցեր, ՓԱԻՄՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ կամ Հայկական Եկեղեցոյ Սկզբնաւորութիւնը Թրգմ. Հ. Յովհան. Թորոսեան. տպ. Վենետիկ—Ս. Ղազար. 1896. էջ 159-161):

Կոնիքիբն ալ կ'ընդունի թէ Մերութան՝ եպիսկոպոսն է Արծրունեաց, և նոյն իսկ շատ յառաջ կ'երթայ դիտել տալով թէ Մերութան եպիսկոպոս որդեգրական (adoptionist) եղած ըլլայ, և թէ ճիշդ ասոր համար է հայ պատմիչներ չեն ուզած յիշել Մերութանի անունը, եւ այլն⁽¹⁾:

Մեր ուսումնասիրութեան համար կարեւոր կէտը կոնիքիբնի հաւաստումներուն մէջ սա է թէ Լուսաւորչէն յառաջ ոչ միայն քրիստոնէութիւն մը կայ Հայաստանի մէջ, այլ նաև կաղմակերպեալ եկեղեցի մը, որուն գլուխը կը գտնուի Մերութան եպիսկոպոս Արծրունեաց:

5.—Անդրազաւանուով Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացոյ թուղթին, գիտել կուտանք թէ Մերութան եթէ ուէ քաղաքի պարզ եպիսկոպոսն եղած ըլլար, հաւանաբար Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսը այդպիսի կարեւոր նիւթի մը մասին պիտի չգրէր անոր: Դիոնեսիոս իր ժամանակը զբաղեցնող նիւթի մը (Ապաշխարութեան) մասին այլեւայլ տեղեր նամակներ կը գրէ, և բնական է որ Հայաստան գրուած նամակ մը, պիտի ուղղուէր Հայաստանի եկեղեցոյն պետին: Եւ Եւսեբիոս ալ ճիշդ այս պատճառով է որ կարեւորութիւն տուած է Հայաստան («առ Հայս») ուղղուած նամակին:

Կարելի է նաև դիտել տալ որ եթէ Մերութան պարզ եպիսկոպոս մը եղած ըլլար, Դիոնեսիոս միայն անոր պիտի չգրէր, այլ Փոքր Հայքի ուրիշ եպիսկոպոսներուն ալ պէտք էր գրել: Ընդհակառակն պէտք է ընդունիլ որ ծանօթ Աթոռէ մը ուրիշ ծանօթ Աթոռ գրուած թուղթ մըն է այդ. ուրիշ խօսքով՝ Աղեքսանդրիոյ «Հայրապետը» Հայոց «Կաթողիկոսին» է որ կը գրէ, և ոչ թէ եպիսկոպոսի մը:

Պահ մը ենթադրելով որ Մերութան Փոքր Հայքի մէջ է, ուրեմն այդ կերպով կ'ընդունուի թէ Լուսաւորչէն յառաջ կաղմակերպեալ եկեղեցի կայ Փոքր Հայոց մէջ: Բայց այն ատեն ինչպէս կարելի է մեկնել սա երեւոյթը թէ Փոքր Հայք քրիստոնեայ եղած է Լուսաւորչէն յառաջ, բայց Մեծ Հայք հեթանոս է մնացեր մինչև Լուսաւորիչ: Կարելի չէ որ այդպիսի թիզ մը պաշտպանութի իբրև պատմական իրողութիւն:

Քնդիբը այս տեսակէտէն ալ քննուած ատեն կը տեսնենք որ ողջմիտ տրամաբանութիւնը Մեծ ՀԱՅԲԻ հետ է, և հետեւաբար Տերտուղիանոսի ականարկածն ալ Մեծ ՀԱՅԲՆ է, որ արդէն կաղմակերպեալ եկեղեցի ունի և Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացիի ատենն այդ եկեղեցոյն գլուխն է Արծրունեաց Մերութան եպիսկոպոսը:

6.—Մերութան եպիսկոպոսի մասին Ամեն. Դուրեան Արբազանի կարծիքն ալ հարցնուցինք, որ բարեհաճեցաւ պատասխանել մեզ հետեւեալ կերպով.

—«Մեր կարծիքն այն է՝ թէ Եւսեբիոսի յիշած Մերութանը Մեծ Հայքի եպիսկոպոս էր, և ոչ Փոքր Հայքի, սեր Գ. գարուն կարելի չէ ո՛չ զուտ հայ բնակչութեան կեդրոններ գատորոշել և ո՛չ յոյն եպիսկոպոսական աթոռներու միջև ազգայնորէն ուրոյն աթոռի մը զոյութիւնը ենթադրել: Եկեղեցոյ պատմիչին ականարկած Հայաստանը ա՛յն աշխարհն էր՝ որ կանուխէն Հռոմի նիզակակից ու բարեկամ, քրիստոնեայ և բարեպաշտ ժողովուրդ մը կ'ապրէր ինք իր մէջ, և ինքզինքն ալ յետոյ բանակներով կը պաշտպանէր Մաքսիմինոս Դաժայի բռնաւորութեան դէմ: Եթէ Մերութան Փոքր Հայքի մէկ անկիւնը գրած ըլլար իր աթոռը՝ ինչ հանգամանքով կրնար Հայաստանի հաւասարեակներուն եպիսկոպոսը նկատուիլ ուրիշներէ, և ինչ պէտք կար որ իրեն այնքան մտտիկ գանուող աթոռները անտեսելով մինչև Աղեքսանդրիա դիմէր ապաշխարութեան հրահանգ մը խնդրելու համար:

(1) The Key of Truth. p. CIX, նաև Հմմտ. p CII—GIV.

Նոյն Եւսեբիոսի ուրիշ մէկէ աւելի վկայութիւններովն ալ սակայն դժուար չէ հաստատել թէ իր Հայաստանը Մեծ Հայքն է միշտ, իրապէս և իրաւագէտ երկիրը Հայոց, զոր երկու անգամներով իր Ապացուցարիւն Աւետարանի գործին մէջ (Ա. դ. 54 և Գ. դ. 25) կը յիշատակէ Պարսից ու Պարսեաց հետ քով քովի: Ասկէ դատ իր Եկեղեցական Պատմութեան մէջ (Ը. ժէ), ուր Գաղերիոս կայսեր հրովարտակը կ'աւանդէ մեզի, Հայերը կը յիշուին Պարսից և Մարաց միջև:

Ուրեմն Եւսեբիոսի աչքի առջև ունեցած Հայերը բնիկ երկրին ժողովուրդն են, և ո՛չ թէ վաղուց հետէ օտարացած կամ յունացած աշխարհի մը Հայ բնակչութիւնը»:

(Շարունակելի)

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՉԱՏԿԻ ԱՌՔԻԻ

«ՓՄ.Ռ.Բ. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ. ԳՈ. ՏԷ.Ր.»

Չատիկը Քրիստոնէութեան ամէնէն մեծ Տօնն է. վասն զի Յարութեան հուարորին Տօնն է այդ:

Սուրբն Պօղոս Փրկչին Յարութեան հուարորին վրայ հիմնեց իր բարոզութիւնը, և յայտարարեց թէ Քրիստոս մեռաւ մեր մեղքերուն համար, թաղուեցաւ, և երրորդ օրը յարութիւն առաւ: Ուրեմն թէ որ կը բարոզուի թէ Քրիստոս յարութիւն առաւ մեռելներէն, ա՛յ՛ մեզմէ՛ ոմանք ի՛նչպէս կը համարակին ըսել թէ մեռելները յարութիւն չեն առներ, թէ որ մեռելները յարութիւն չեն առներ, ուրեմն Քրիստոս ալ յարութիւն չէ առեր. և եթէ Քրիստոս յարութիւն չէ առեր, փո՛ւ՛՛՛՛ է մեր բարոզութիւնը և փո՛ւ՛՛՛ է մեր հուարան ալ (Կարգալ Ա. Կրկն. 3-12):

Այս յատկ տրամաբանութեան մէջ է Քրիստոնէութեան մեծ խորհուրդներէն մէկը, որ կը բարձրացնէ մարդկային հոգւոյն արժէքը:

Թէ մահը, սովորաբար բնականաւորն պէս, վերջնական երևոյթ մը չէ որ անթափանցելի վարագոյր մը կը ձգէ յաւիտեանական իրողութիւններու վրայ, ստիպալ այլ ևս ստուգութիւն մըն է հոգեզնեական գիտութեան համար:

Հոգեզնեական աշխարհ մը կայ այս երեւելի և շօշափելի աշխարհէն ու աշխարհներէն աւելի մեծ, աւելի վեր, աւելի իրական և տիրական:

Այս երկրագունդը իր արողութեամբ, իր անթափազարեալ պատմական գոյութեամբ, իր մարդկային զանգուածով, իր հրաշալիքներով, իր ներկայով ու իր ապագայով, շամանդաղ մըն է լոկ՛ համազօրը լեցնող ստեանելի և անտեսանելի աշխարհներուն քով:

Գիտութիւնը կը հաւաստէ մեզ թէ անչափելի մեծութիւններ կան տիեզերքի մէջ:

Մարդիկ ամէնէն ապուշ մեթոտ մը ստեղծներ են Աստուծոյ գաղափարը և գործերը մարդկային կերպերու և կաղապարներու մէջ թափելով: Անոր «մեծութիւնը» և գործերը դուրս են սակայն մարդկային չափերէն ու հաշիւներէն:

Գեղեցիկ է այս աշխարհը, բայց մարդիկ չափէն աւելի բազմաթէք և գեղեցիկ կը տեսնեն զայն: Այն տեսանելի բաներուն, որոնց չափազանց կարեւորութիւն կ'ընծայենք մենք այս աշխարհի կեանքին մէջ, ատենք ի՛նչ արժէք ալ ունենան, շատ պզտիկ, շատ սակաւազին բաներ են: Բուն գեղեցկութիւնը համազօրը լեցնող անչափելի ու անհաշուելի մեծութիւններուն մէջ է, որոնց արժանի չէ այս աշխարհը. — «զորս ոչ արժէ աշխարհս»:

Մարդիկ քանի՛ ընտելանան և քանի՛ հազարը ըլլան այդ մեծութիւններուն, այդ երկնաւոր մեծութիւններուն, ինքնին կը վերանան, կը համարաւան այս պզտիկ բաներու աշխարհէն, և չեն ուզիր զբաղիլ միջակութիւններով և անոնցմէ ալ վար իրողութիւններով. անոնք վերի՛նը կը խորհին միշտ. և ս'ըջափ բարձրանան, այնչափ ճամբայ կը հորդն իտաղութեան Հրեշտակին՝ այս աշխարհի մէջ: Ուրովետեա աշխարհիս անիտաղութեան պատճառներն են պզտիկ բաներ, զծու՛՛՛՛ շահեր, ատուր հաշիւներ, Հոգեզնեական բարձրութիւններու հասած մարդիկ չեն զբաղիր այդ պզտիկութիւններով:

Քրիստոնեայ մարդու կոչումն է հստակ այդ բարձրութեան: Պէտք է լաւ գիտնալ ստիպալ:

Անոր մեծվայելութեամբ լեցուած է տիեզերքը: Թէ հոգի է Աստուած և պէտք է հոգեով և շքեարտութեամբ երկրպագել Անոր, — աւետարանական այս պարզապէս սահմանն է որ կրնայ մարդկային միտքը զո՛ւնջնել, և ուժաւորել մեր հուատար անտեսանելի իրողութիւններու շքեարտութեան մասին, որոնց ամէնէն սրանչելին սա է որ մահը կ'սպաննէ մարմինը — սովորներու, ջիղերու, մկաններու այս զարմանալի յօրինուածքը — բայց չի կրնար նոյն իսկ սանանել հոգւոյն: